

چشم‌انداز موسیقی ایران (ویرایش جدید)

نوشته‌ی
دکتر ساسان سینتا

فهرست نویسی پیش از انتشار

- سرشناسه : سپنتا، ساسان، ۱۳۱۳-۱۳۹۳.
- عنوان و نام پدیدآور : چشم‌انداز موسیقی ایران / نوشته‌ی ساسان سپنتا.
- مشخصات نشر : تهران: ماهور، ۱۳۸۲. — [ویرایش ۲].
- مشخصات ظاهری : [۴۷۷] ص. : مصور، عکس.
- شابک : ۹۷۸-۹۶۴-۶۴۰۹-۸۸-۰
- چاپ دوم ماهور : تهران: ماهور ۱۳۹۹. — [ویرایش ۳].
- وضعیت فهرست‌نویسی : فیپا
- یادداشت : چاپ قبلی: انتشارات مشعل، ۱۳۶۹.
- یادداشت : کتابنامه: ص. [۴۳۳]-۴۴۱؛ همچنین به صورت زیرنویس.
- یادداشت : نمایه.
- عنوان دیگر : The Perspective of Music in Iran
- موضوع : موسیقی ایرانی -- تاریخ و نقد.
- موضوع : موسیقی دانان ایرانی -- سرگذشت‌نامه.
- رده‌بندی کنگره : ۵ج ۲/س ۳۴۴ ML
- رده‌بندی دیویی : ۷۸۹/۰۹
- شماره‌ی کتابشناسی ملی : ۱۹۵۰۱-۸۲ م
-

فهرست مطالب

۱۰ مقدمه‌ی چاپ دوم
۱۲ مقدمه‌ی چاپ اول
۱۹ موسیقی در دوره‌ی باستان ویژگی‌های کلی
۴۱ موسیقی ایران بعد از اسلام دوره‌ی خلفا، ویژگی‌های کلی، عصر بررسی‌های نظری موسیقی، دوره‌ی ایلخانان و تیموریان، ویژگی‌های کلی
۵۹ دوره‌ی رکود مطالعات نظری موسیقی دوره‌ی صفویه و زنده‌ی، ویژگی‌های کلی
۶۷ موسیقی دوره‌ی قاجار آقاعلی‌اکبر فراهانی، آقاغلام‌حسین، میرزاعبدالله، آقاحسین‌قلی، دیگر نوازندگان تار نوازندگان سنتور: محمدحسن مشهور به سنتورخان، محمدصادق‌خان سرورالملک، حسن‌خان (حسن سنتوری)، علی‌اکبر شاهی، میرزاحیب‌الله سماع‌حضور

نوازندگان نی: نایب اسدالله، صفدرخان
نوازندگان کمانچه: باقرخان رامشگر، حسین خان اسماعیل زاده، نایب علی

- ۱۰۵ اولین کنسرت ها
مسیو لومر (ارکستر شاهی)، غلامرضا سالار معزز، حسین هنگ آفرین، نصرالله مین باشیان
- ۱۱۳ سازهای اروپایی در ارکستر
مشیرهمایون شهردار، نوازندگان ویولن: جهانگیر مراد، رکن الدین خان مختاری،
نوازندگان سازهای بادی اروپایی، نوازندگان تمبک (ضرب)
- ۱۲۱ آواز
تعزیه خوانها و واعظان خوش آواز: سیداحمدخان، قلی خان، آقاحسین تعزیه خوان،
حاج تاج نیشابوری، عبدالحسین صدر (صدرالمحدثین)، خوانندگان آواز: درویش حسن
خاکی، صادق خان نواب، میرزا حبیب اصفهانی معروف به حبیب شاطر حاجی، جناب
دماوندی، حسین علی نکیسا، سیدرحیم اصفهانی، علی خان معروف به نایب السلطنه،
سیدحسین طاهرزاده، عبدالله دوامی
- ۱۴۳ انواع موسیقی در دوره قاجار
وضع ایران در این دوره، تصنیف، خوانندگان زن، امیرزاده، تصنیف های معمول دوره
قاجار، علی اکبر شیدا، ویژگی های کلی، تحولات بعدی، دوره نشر اندیشه ی آزادی و
مشروطیت
- ۱۵۳ کنسرت و ابتکارات موسیقی
درویش خان، شاگردان درویش، آثار درویش، تصنیف های وطنی و ملی، عارف قزوینی،
تصنیف های عارف، محمدعلی امیرجاهد
- ۱۷۵ تجدد و نوجویی در موسیقی ایرانی
مدرسه ی عالی موسیقی، علی نقی وزیری، کلوب موزیکال، حسن علی وزیری، محمد
غفاری (کمال الملک)، ابوالحسن صدیقی، کنسرت های عمومی، مدرسه ی موسیقی
دولتی، آثار وزیری، سبک نوازندگی وزیری، ابتکارهای وزیری، سبک آهنگسازی
وزیری، سبک تدریس وزیری، نمونه ای از نظریات وزیری، منش و شخصیت وزیری
- ۲۰۷ آشنایی با موسیقی غربی در ایران
هنرستان عالی موسیقی بعد از ۱۳۱۳

۲۱۳ ادامه‌ی موسیقی سنتی ایران

مرتضی نی داود، علی اکبر شهنازی، موسی معروفی، ارسلان درگاهی، عبدالحسین شهنازی، حبیب سماعی، یحیی زرپنجه، مهدی نوایی، جامعه‌ی باربد، ارکستر پرویز، ارکستر نوریانی، ارکستر مرتضی خان، ارکسترهای دیگر، حسین سنجری، ابوالحسن صبا، سبک صبا، آثار صبا، روش تدریس صبا، خانه‌ی صبا، به یاد صبا، حسین یاحقی، رضا محجوبی، حسین علی وزیری تبار، حسین تهرانی، احمد عبادی، قمرالملوک وزیری، سبک قمر، آثار قمر، روح انگیز، ملوک ضرابی (کاشانی)، پروانه، فرح انگیز، ایران الدوله (هلن)، ناهید نیک بخت، پری آقابابایف، مادام سیرانوش، لرتا هایراپتیان، ملکه برومند، صدیقه سامی نژاد (روح انگیز)، ایران دفتری، فخر جبار وزیری، اقبال السلطان، رضاقلی میرزاظلی، ادیب خوانساری، تاج اصفهانی، سبک تاج اصفهانی، آثار تاج اصفهانی، عبدالعلی وزیری، جواد بدیع زاده

۲۹۳ مؤسسات موسیقی و رادیو

هنرستان عالی موسیقی، ارکستر سمفونیک، انجمن موسیقی ملی و

۲۹۷ هنرستان عالی موسیقی ملی

مهدی برکشلی

۳۰۳ گسترش نشر موسیقی

روح الله خالقی، آثار خالقی، نظریات خالقی، جواد معروفی، علی محمد خادم میثاق، حسین دهلوی، احمد فروتن راد، مرتضی حنانه، فریدون ناصری، مصطفی پورتراب، حسن رادمرد، احمد پژمان، کامبیز روشن روان، فریدون شهبازیان، فرهاد فخرالدینی، مصطفی کسروی

۳۲۳ خوانندگان آواز

غلام حسین بنان، سبک بنان، آثار بنان، سیدمحمد طاهرزاده، حسین قوامی، محمود محمودی خوانساری، عبدالوهاب شهیدی، محمدرضا شجریان، محمود کریمی

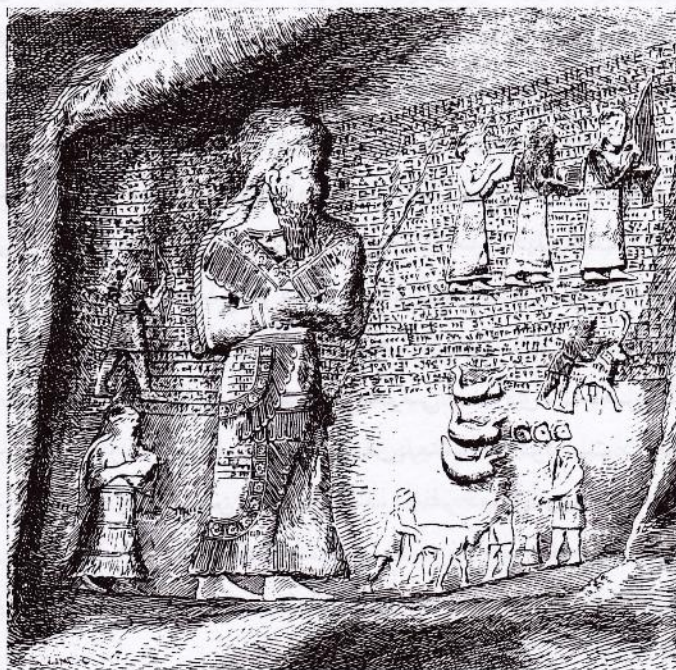
۳۳۵ نوازندگان سازهای مختلف

نوازندگان تار: جلیل شهناز، لطف الله مجد، سلیمان روح افزا، ابراهیم سرخوش، فریدون حافظی، نصرالله زرین پنجه، فرهنگ شریف، منصور معارفی، اسماعیل کمالی، غلام حسین بیگجه خانی، حبیب الله صالحی
نوازندگان سنتور: حسین صبا، فرامرز پایور، رضا ورزنده، مجید نجاحی، منصور صارمی، حسین ملک

نوازندگان ویولن: ابراهیم منصوری، علی تجویدی، مهدی خالدی، محمود ذوالنون، مجید وفادار، حسین علی ملاح، محمود تاج بخش، محمد میرنقیبی، لطف الله مفخم پایان، همایون

خرم، نصرت‌الله گلپایگانی، حبیب‌الله بدیعی، پرویز یاحقی، رحمت‌الله بدیعی، حسین قلی طاطایی، بزرگ لشگری، جواد لشگری
 نوازندگان سه‌تار: یوسف فروتن، سعید هرمزی، حسن علی دفتری
 نوازندگان نی: حسن کسائی، حسین یآوری، حسن ناهید
 نوازندگان تمبک: محمد اسماعیلی، امیرناصر افتتاح، علی زاهدی، جهانگیر ملک، حسین همدانیان
 نوازندگان دف: محمود فرنام، نوازندگان قره‌نی: محمد شیرخدایی، رضا گلشن راد، نوازندگان فلوت: عماد رام، نوازندگان ترومپت: حسین یوسف زمانی، نوازندگان قانون: مهدی مفتاح، نوازندگان عود: منصور نریمان، نوازندگان پیانو، نوازندگان کمانچه: علی اصغر بهاری، غلام‌رضا سارنج، سرایندگان تصنیف، حسین گل‌گلاب، گردآوری موسیقی محلی، محمدتقی مسعودیه

- ۳۷۱ موسیقی به سبک آهنگسازان غرب
 امین‌الله حسین، پرویز محمود، روبیک گریگوریان، حسین ناصحی، هوشنگ استوار، هرمز فرهنگ، ثمین باغچه‌بان، امانوئل ملیک اصلانیان، حشمت سنجری، لوریس چکناوریان، شاهین فرهنگ
- ۳۷۹ دستگاه‌های موسیقی ایرانی
 تقسیم‌بندی دستگاه‌ها (دستگاه ماهور، دستگاه چهارگاه، دستگاه راست پنجگاه، دستگاه نوا، دستگاه سه‌گاه، دستگاه همایون، دستگاه شور)، دستگاه، نغمه و گوشه، ردیف، تصنیف، پیش‌درآمد، چهارمضراب، رنگ، قطعات توصیفی، قطعات مرکب، سرود
- ۳۹۷ سازهای معمول در موسیقی ایرانی
 تار، یحیی (دوم) سازنده‌ی مشهور تار، سه‌تار، ملکم دانیالیان، سنتور، کمانچه، نی، تمبک، عود، قانون، تنبور، نورعلی الهی
- ۴۰۹ تحقیقات الکترواکوستیک در موسیقی ایرانی
- ۴۳۳ کتابنامه
- ۴۴۳ نمایه‌ها

تصویر نقش برجسته‌ی ایلامی

موسیقی نیز مانند سایر هنرهای این دوره تا حدی تحت تأثیر هنر آشور بوده است [فارمر، ۱۹۶۴]. گزنفون مورخ یونانی می‌نویسد که کورش هخامنشی هنگام حمله به آشور طبق رویه‌ی خود سرودی را شروع کرد و سپاهیان با احترام آن را دنبال کردند. وی در جای دیگر می‌نویسد که: کورش برای حرکت سپاه صدای شیپور را به عنوان نشانه‌ی حرکت تعیین کرد [خالقی، ۱۳۱۷]. سرودهای مذکور ظاهراً برای برانگیختن حس شجاعت و دلیری سربازان اجرا می‌شده است، ولی معلوم نیست که نوع و نحوه‌ی اجرای آن‌ها چگونه بوده است. گزنفون می‌نویسد: کورش از کشته شدن سربازان طبری و طالشی مغموم گردید و برای مرگ سربازان مازندرانی و طالشی سرودی خواند و این همان سرودی است که در ادوار بعد در مراسم موسوم به مرگ سیاوش خوانده می‌شد [گزنفون، ۱۳۴۲]. در جنگ ایسوس بعد از شکست داریوش سوم هخامنشی از اسکندر مقدونی سبید و بیست زن نوازنده با بقیه‌ی اسیران به دست پارمنیون، سردار اسکندر، افتادند.

با دست زدن همراه با رامشگران، وزن موسیقی را حفظ می‌کنند. در دیواره‌ی مقابل، صحنه‌ی بزرگی روی سنگ حجاری شده که رامشگران را نشان می‌دهد و خوانندگان زن همزمان با آن‌ها برای حفظ وزن موسیقی دست می‌زنند و پشت آنان رده‌ای از شش چنگ‌نواز یا چهار نوازنده، نوعی سُرنا و دف و ارغنون دیده می‌شوند. در حضور شاه که با چتر شاهی مشخص است سه شیپورنواز، دو کوس و یک طبل به چشم می‌خورند و بین این‌ها سه نفر دیگر هستند که ممکن است خواننده باشند. این صحنه‌ها نشانگر رواج موسیقی در دربار ساسانی است. در کتاب پهلوی خسرو و غلام فهرستی از سازهای رایج دوره‌ی ساسانی به زبان پهلوی آمده است که عبارت‌اند از: عود معمولی، عود هندی (وین)، چنگ (که احتمالاً ساز اصلی بوده است)، بربط، تنبور، عود بزرگ، کنار، زنگ، نای، طاس، تنبور کوچک، طبل بزرگ، تمبک و سمبال. در میان آوازخوانان زن، کسی که صدای زیرتر (تیزتر) داشته و پسندیده‌تر دانسته شده است.

خسرو و غلام رساله‌ای است به خط و زبان پهلوی دوره‌ی ساسانی که در آن پسر جوانی به نام "خوش‌آرزو"، از نجیب‌ای دربار خسرو پرویز، نقش پاسخ‌گو را به عهده دارد. خسرو پرویز برای آزمون او پرسش‌هایی را مطرح می‌کند و پسر جوان دربار‌ه‌ی بهترین خوراک‌ها و لباس‌ها، دل‌پذیرترین موسیقی‌ها، خوش‌بوترین گل‌ها و عطرها، زیباترین زن‌ها و غیره به خسرو پاسخ می‌دهد. جوان پس از موفقیت در این آزمون، هدیه‌ای از خسرو دریافت می‌کند و از طرف او به سمت مرزبان مفتخر می‌شود. در بخش نهم رساله‌ی یادشده، خسرو از جوان سؤال می‌کند: کدام خنیاگر خوش‌تر و بهتر است و او پاسخ می‌دهد: جاویدان باشید. این خنیاگران از همه خوش‌تر و بهتراند: چنگ‌نواز (در متن پهلوی چنگ‌سرای آمده است)، وین‌نواز (نوعی بربط)، وین‌کنارنواز (بربط دسته‌بلند با کاسه‌ای شبیه تخم شترمرغ)، مُشتک‌نواز (از واژه‌ی مشت، و سازی شبیه مشت به شکل سیب‌زمینی از گل پخته یا چینی با یک سوراخ برای دمیدن و چند سوراخ برای انگشت‌گذاری و صدایی سوت‌مانند، یا نوعی ساز بادی مانند ارغنون که از چندین نای کوتاه و بلند ساخته شده و مانند سازدهنی در آن‌ها می‌دمند)، تمبورنواز (تمبور یا تنبور از سازهای زهی باستانی با کاسه‌ی طینی و دسته‌ی بلند با دو و گاه سه وتر)، بربط‌نواز و نای‌نواز و دُمبَلک (دُمبَلک) نواز (از واژه‌ی دُمب در زبان پهلوی به مناسبت داشتن دُمبالچه در شکل و ساخت ساز) و تمبورنواز بزرگ. ولی کنیزک چنگ‌نواز در شبستان بهترین است که با بانگ تیز و آواز خوش باشد.

با دست زدن همراه با رامشگران، وزن موسیقی را حفظ می‌کنند. در دیواره‌ی مقابل، صحنه‌ی بزرگی روی سنگ حجاری شده که رامشگران را نشان می‌دهد و خوانندگان زن همزمان با آن‌ها برای حفظ وزن موسیقی دست می‌زنند و پشت آنان رده‌ای از شش چنگ‌نواز یا چهار نوازنده، نوعی سُرنا و دف و ارغنون دیده می‌شوند. در حضور شاه که با چتر شاهی مشخص است سه شیپورنواز، دو کوس و یک طبل به چشم می‌خورند و بین این‌ها سه نفر دیگر هستند که ممکن است خواننده باشند. این صحنه‌ها نشانگر رواج موسیقی در دربار ساسانی است. در کتاب پهلوی خسرو و غلام فهرستی از سازهای رایج دوره‌ی ساسانی به زبان پهلوی آمده است که عبارت‌اند از: عود معمولی، عود هندی (وین)، چنگ (که احتمالاً ساز اصلی بوده است)، بریط، تنبور، عود بزرگ، کنار، زنگ، نای، طاس، تنبور کوچک، طبل بزرگ، تمبک و سمبال. در میان آوازخوانان زن، کسی که صدای زیرتر (تیزتر) داشته و پسندیده‌تر دانسته شده است.

خسرو و غلام رساله‌ای است به خط و زبان پهلوی دوره‌ی ساسانی که در آن پسر جوانی به نام "خوش آرزو"، از نجبای دربار خسرو پرویز، نقش پاسخ‌گو را به عهده دارد. خسرو پرویز برای آموختن او پرسش‌هایی را مطرح می‌کند و پسر جوان درباره‌ی بهترین خوراک‌ها و لباس‌ها، دل‌پذیرترین موسیقی‌ها، خوش‌بوترین گل‌ها و عطرها، زیباترین زن‌ها و غیره به خسرو پاسخ می‌دهد. جوان پس از موفقیت در این آزمون، هدیه‌ای از خسرو دریافت می‌کند و از طرف او به سمت مرزبان مفتخر می‌شود. در بخش نهم رساله‌ی یادشده، خسرو از جوان سؤال می‌کند: کدام خنیاگر خوش‌تر و بهتر است و او پاسخ می‌دهد: جاویدان باشید. این خنیاگران از همه خوش‌تر و بهتراند: چنگ‌نواز (در متن پهلوی چنگ‌سرای آمده است)، وین‌نواز (نوعی بریط)، وین‌کنارنواز (بریط دسته‌بلند با کاسه‌ای شبیه تخم شترمرغ)، مُشتک‌نواز (از واژه‌ی مشت، و سازی شبیه مشت به شکل سیب‌زمینی از گل پخته یا چینی با یک سوراخ برای دمیدن و چند سوراخ برای انگشت‌گذاری و صدایی سوت‌مانند، یا نوعی ساز بادی مانند ارغنون که از چندین نای کوتاه و بلند ساخته شده و مانند سازدهنی در آن‌ها می‌دمند)، تمبورنواز (تمبور یا تنبور از سازهای زهی باستانی با کاسه‌ی طنینی و دسته‌ی بلند بادو و گاه سه‌وتر)، بریط‌نواز و نای‌نواز و دُمبَلک (دُمبَلک) نواز (از واژه‌ی دُمب در زبان پهلوی به مناسبت داشتن دُمبالچه در شکل و ساخت ساز) و تمبورنواز بزرگ. ولی کنیزک چنگ‌نواز در شبستان بهترین است که با بانگ تیز و آواز خوش باشد.

ترجمه‌ی بخشی از این رساله را ابومنصور ثعالبی (۲۸۴-۳۵۶ ق.) آورده است که از اصل رساله به زبان پهلوی خلاصه‌تر است. در اصل رساله‌ی پهلوی هر جا منظور نوازندگی بوده، از واژه‌ی "سرای" استفاده شده است؛ مانند بریط-سرای، ناذ (نای)-سرای و غیره؛ و هر جا منظور بازی‌ها بوده، از واژه‌ی پهلوی "واچیک" (= بازی) استفاده شده است؛ مانند شمشیربازی، زنجیربازی و غیره. در رساله‌ی ثعالبی از قول جوان، بهترین خنیاگران عبارت‌اند از نوازندگان سازهای عود (بریط) با چهار وتر و نی ساده، و بهترین الحان (آهنگ‌ها) اصفهان و نهاوند و مقام نیشابور و به‌طور کلی آوازی که از دهان ساده و زیبا (بدون سبیل) برآید!

ویژگی‌های کلی

درباره‌ی موسیقی دوره‌ی مورد نظر می‌توان از روایات تاریخی و نیز قطعاتی از موسیقی ایرانی که از تأثیر موسیقی اروپایی برکنار مانده‌اند آگاهی‌های مبهمی به‌دست آورد، زیرا موسیقی سنتی ایران از نظر تحول و تطور بسیار محافظه‌کار بوده است. در مورد موسیقی دوره‌ی ساسانی چنین به نظر می‌رسد که قطعات به‌طور متناسب و به‌دنبال هم ترتیب یافته بودند و تقریباً با قلمرو محدودتری می‌توان آن‌ها را شبیه به مقام‌های کنونی موسیقی ایرانی دانست که هر کدام بر موتیف واحدی استواراند، ولی راه همواره برای بداهه‌سرایی نوازنده باز است. در موسیقی آن دوره هم‌نوازی نی و عود، یا نی با نوعی تنبور، و چنگ با سنج معمول بوده است. نقش‌های این سازها بر آثار باستان، مانند طاق بستان را نمی‌توان دلیلی بر وجود نوعی چندصدایی (پولیفونی) تلقی کرد.

یکی از باستانی‌ترین و طبیعی‌ترین شیوه‌های تولید اصوات موسیقایی "آواز" است. در دوره‌ی خسرو پرویز (۵۹۰-۶۲۸ م.) از مردی خواننده به نام نکیسا یاد شده و نظامی نیز در منظومه‌ی خسرو و شیرین از او یاد کرده است. از نوازندگان آن دوره از سرکش (سرگئی) و رامشگر جوان‌تری به نام باربد نام برده شده است. ثعالبی می‌نویسد که سرکش و باربد هر دو از رامشگران خسرو پرویز بودند، ولی سرکش نسبت به باربد حسادت می‌ورزید و روایت شده است که به همین علت او را مسموم کرد [کریستن سن، ۱۳۳۵]. در نقش‌های موزائیک سنگی مکشوف در ویرانه‌های کاخ شاپور اول در بیشاپور، رامشگری با چنگ دیده می‌شود. در ظرف‌های نقره، عهد ساسانی که حدود هزار پارچه‌ی آن در موزه‌ی ارمیتاژ سن پترزبورگ

کتاب چشم‌انداز موسیقی ایران که اینک ویرایش سوم آن پیش روی شماست علاوه بر نگاهی که به تاریخ موسیقی ایرانی از دوره‌ی باستان تا دوره‌ی قاجار دارد و به شرح و توصیف تاریخ موسیقی و زندگی هنرمندان موسیقی دوره‌ی قاجار و پهلوی می‌پردازد، آثار موسیقی این دو دوره را مورد تحلیل نیز قرار می‌دهد. مؤلف با بررسی‌های فنی و آزمایشگاهی و بازیافت صوتی آثار ضبط شده — که شرح آن در مقدمه و متن کتاب آمده است — سبک و شیوه‌ی بسیاری از نوازندگان و خوانندگان برجسته و مطرح را مطالعه، تحلیل و مقایسه کرده و آگاهی‌های سودمند و تازه‌ای را برای نخستین بار ارائه نموده است. در این ویرایش، مؤلف مطالب و نکات مفید بسیاری را بر متن کتاب افزوده است و ناشر نیز با افزودن تصاویر و نمایه‌های دیگر و حروف‌نگاری و نسخه‌پردازی و آرایش جدید و پاره‌ای اصلاحات، آن را در دسترس دوستداران و پژوهندگان موسیقی این سرزمین قرار می‌دهد.

